

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Грідіна Анастасія Борисівна

УДК 930: 325(438)(477.82(043.5))

**МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
СУСПІЛЬСТВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 РР.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Черкаси 2024

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії України та спеціальних історичних дисциплін Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Темірова Надія Романівна,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса, професор,
в. о. завідувача кафедри історії
України та спеціальних історичних
дисциплін

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Тельвак Віталій Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
професор кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Любовець Надія Іванівна,
Інституту біографічних досліджень НБУ
імені В. І. Вернадського, завідувач відділу
теорії та методики біобібліографії

Захист відбудеться «03» жовтня 2024 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 211.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Автореферат розіслано «03» вересня 2024 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Пасічна Ю. Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна історична наука проявляє помітну тенденцію до вивчення історичних подій і процесів крізь призму індивідуальних доль людей, які були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це призвело до зростання інтересу до мемуарної літератури як джерела з новітньої історії України. Вивчення мемуарів учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр. має особливе значення, оскільки вони містять потенціал для збагачення інформації інших видів джерел із історії цього періоду. До того ж, протягом тривалого часу вони були лише частково досяжними для дослідників. Останніми роками значний обсяг мемуарної літератури удоступнився завдяки скануванню текстів спогадів, щоденників та автобіографій очевидців і активних учасників подій та їхньому розміщенню в мережі Інтернет. З урахуванням цих обставин обрана для дослідження тема становить наукову цінність.

Значення мемуарної літератури для вивчення становища суспільства в період Української революції 1917–1921 рр. складно переоцінити. Це зумовлено тим, що боротьба за визволення охопила широке коло людей різного соціального походження та політичних переконань. Мемуари учасників цих подій відображають особисті погляди авторів, що створює додатковий контекст для кращого розуміння подій та оцінки вчинків конкретних особистостей. Незважаючи на високий рівень суб'єктивності, вони містять багато фактичного матеріалу про стан суспільства в цей період, що дозволяє зробити важливі порівняння та уточнення. Спогади сучасників акумулюють конкретно-історичну та аналітичну інформацію, яка не зустрічається в інших джерелах. Вивчення мемуарної спадщини, пов'язаної з Українською революцією, допоможе увиразнити уявлення про суспільство в період турбулентних процесів 1917–1921 рр.

Отже, обрана нами для вивчення тема має наукове і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідних тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (державний реєстраційний номер – 0110U008190); «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (державний реєстраційний но-

мер – 0118U002396); «Історична наука як фактор історичної пам'яті» (державний реєстраційний номер – 0118U006124).

Об'єктом дослідження є мемуари учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр.

Предметом дослідження є інформативні можливості мемуарів щодо вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр.

Метою дослідження є визначення джерельного потенціалу мемуарів для вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. на основі їх комплексного опрацювання.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми;
- провести суцільну евристику мемуарів сучасників Української революції, окреслити джерельну базу дисертації;
- визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати інформативний потенціал спогадів щодо індивідуального виміру проблем суспільно-політичного життя в Україні у 1917–1921 рр.;
- з'ясувати ступінь репрезентативності мемуарів у дослідженні соціально-економічних проблем революційної доби;
- дослідити відображення у спогадах повсякденного життя;
- визначити джерельний потенціал мемуарної літератури у вивченні освіти і науки;
- проаналізувати інформацію у мемуарах щодо культури доби революції;
- простежити характер відображення релігійного життя;
- окреслити можливості мемуаристики як ресурсу біографічної інформації про діячів Української революції;
- визначити ступінь репрезентативності спогадів задля вивчення Української революції.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: джерелознавчий та історичний. Перший охоплює 1920-ті – початок 2000-х рр., протягом яких сформувався комплекс мемуарів. Верхня межа зумовлена виходом перших спогадів, нижня пов'язана з останніми їх публікаціями. Конкретно-історичний вимір обмежено подіями Української революції 1917–1921 рр. – від створення УЦР до Другого зимового походу Армії УНР та завершення національно-визвольних змагань.

Територіальні межі з джерелознавчого погляду обіймають терени підготовки та видання спогадів, діяльності наукових установ із їх збору та збереженню, зокрема: Україну, США, Канаду, країни Європи. В історичному розумінні вони охоплюють територію України, на якій розгорнулися революційні процеси протягом 1917–1921 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

Уперше:

- введено до наукового обігу значну кількість маловідомих спогадів свідків і безпосередніх учасників революційних подій;
- досліджено тексти спогадів і щоденників учасників Української революції на предмет вивчення економічного та політичного стану суспільства;
- проаналізовано інформативні можливості мемуарної літератури до вивчення повсякдення доби Української революції;
- розкрито потенціал джерел особового походження для дослідження становища сфери культури;
- проаналізовано особистісний контекст формування комплексу мемуарної літератури про стан суспільства в добу Української революції.

Отримали подальший розвиток:

- визначення джерельних можливостей мемуарів щодо соціально-економічних труднощів революційної доби та як ресурсу біографічної інформації;
- встановлення взаємозв'язку політичної орієнтації авторів мемуарної літератури та характеру висвітлення особливостей повсякденного життя, духовного та соціального розвитку українського суспільства;
- аналіз інформативних можливостей мемуарної літератури для формування максимально об'єктивної картини становища суспільства в період 1917–1921 рр.

Уточнено:

- наукову класифікацію залучених спогадів;
- відмінності у характеристиці українського суспільства революційної доби визначними діячами у мемуарах;
- особливості висвітлення мемуаристами повсякденного життя, духовного і соціального розвитку суспільства в різних регіонах України в період 1917–1921 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння суспільних процесів в Україні протягом революційних 1917–

1921 рр. Здобуті напрацювання можуть стати у нагоді історикам для продовження дослідження історії Української національно-демократичної революції.

Викладений у дисертації матеріал доречно залучити до підготовки узагальнювальних наукових і навчально-методичних праць із джерелознавства, новітньої історії України, воєнної історії, політології, соціології, спецкурсів із історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових і освітніх установ. Його доцільно застосовувати у просвітницькій роботі та у процесі національно-патріотичного виховання.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати дослідження оприлюднено автором у виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, з-поміж яких, зокрема, такі: Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання» (Харків, 2021), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Українська державність: історія та сучасність» (Маріуполь, 2021), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія України у глобальному та регіональному вимірах» на базі Донецького державного університету управління (Маріуполь, 2021), III Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії: 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» (Вінниця, 2021), Всеукраїнська наукова конференція «Євген Чикаленко у модернізаційних змінах українського суспільно-політичного життя кінця XIX – початку XX ст.» (Київ, 2021), IV Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії: 2022: історія, міжнародні відносини» (Вінниця, 2022).

Текст дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 статей, з яких 6 – у фахових виданнях України, 1 – у періодичному науковому виданні держави – члена Європейського Союзу, 6 – апробаційного характеру, що додатково розкривають зміст дослідження.

Обсяг і структура роботи зумовлені метою та дослідницькими завданнями. Внутрішня архітектоніка ґрунтується на проблемному принципі. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг становить 254 сторінки, з яких 180 припадає на основний текст. Список використаних джерел і літератури нараховує 673 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано дослідницьку мету, завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, вказано хронологічні й територіальні межі, з'ясовано наукову новизну й практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо апробації дисертації, обґрунтовано її структуру.

У першому розділі «**Стан наукової наукового вивчення проблеми, джерела та методологія дослідження**» проаналізовано ступінь опрацювання теми, проаналізовано джерельну базу, визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1 «*Історіографічний аналіз проблеми*» виокремлено декілька комплексів досліджень за темою дисертації: джерелознавчі напрацювання щодо мемуарної літератури, праці про джерельний потенціал спогадів до історії Української революції, дослідження мемуарів у контексті стану суспільства революційної доби.

Першу групу склали праці, в яких досліджено мемуаристику як спеціальну історичну дисципліну. Серед найперших таких робіт стали розвідки І. Кревецького, І. Калиновича та ін., що з'явилися на зламі другого – третього десятиліть минулого століття. Протягом 20-х – 80-х рр. ХХ ст. проблеми мемуаристики вивчали радянські науковці, дослідження яких характеризувались уніфікованими методологічними засадами. У літературі тих десятиліть (Н. Ковальський, Г. Стрельський) утвердилося потрактування мемуарів як допоміжного джерела, що звужувало простір їх залучення до дослідницької роботи. Проте з часом сформувалося глибше розуміння сутності мемуарів. Зокрема, А. Санцевич вважав, що вони надають можливість краще зрозуміти образи людей, їхню мотивацію й моральні орієнтири, дозволяючи долати одномірне сприйняття минулого. Українські історики радянської доби (В. Довгопол, М. Литвиненко, Р. Лях) розробили класифікацію мемуарів за формою відтворення в них історичних подій: щоденники, власне спогади, літературні записи, а також автобіографії, подорожні нотатки.

Зі здобуттям Україною незалежності розширився діапазон джерелознавчих досліджень за рахунок урізноманітнення документальної бази. Суттєвий внесок у розвиток мемуаристики зробили І. Войцехівська, М. Дмитрієнко, В. Томазов, С. Макаруч, Р. Пиріг та ін.

Українські дослідники розглядають мемуари як джерела особового походження. Сучасна історична наука досліджує їх у двох площинах: фактичному, вивчаючи мемуарні твори як джерела інформації про минуле, та культурологічному, аналізуючи їх як пам'ятки культури певного історичного періоду.

Другу групу наукової літератури за темою дисертації становлять праці, присвячені джерельному потенціалу мемуарів щодо історії Української революції. На увагу заслуговує дослідження А. Малика «Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)», в якому революційну добу охарактеризовано як простор створення мемуарів. Р. Пиріг подав загальний огляд основних груп мемуарних творів щодо 1917–1921 рр., визначив їхню змістовно-тематичну спрямованість. З цілою низкою публікацій, в яких системно опрацьована історична мемуаристика, виступила Н. Любовець. Заслуговує на увагу її зауваження про потенційну здатність спогадів учасників Української революції повніше розкрити тогочасну політичну ситуацію. М. Федунь є автором дослідження жанрово-стильових особливостей української мемуаристики в Галичині кінця XIX – початку XX ст. В. Пархоменко проаналізував українську мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр.

До третьої групи віднесено дослідження спогадів у контексті стану суспільства революційної доби. Проблемі присвячено ряд локальних дослідницьких розвідок. Зокрема, А. Торопцева здійснила джерелознавчий аналіз мемуарів французького суспільного діяча та публіциста Шарля Дюброя «Deux années en Ukraine (1917–1919)», в яких подано бачення автора суспільно-політичного становища в Україні. О. Коляструк присвятила наукову розвідку розкриттю можливостей джерел особового походження для відтворення реалій повсякденного життя радянських людей. В. Мельниченко проаналізував спогади сучасників революційної доби 1917–1921 рр. як джерело з історії соціально-економічного розвитку, культурного та релігійного життя, настроїв населення на Черкащині. О. Громік та А. Пижик на підставі відомостей, поданих у мемуарах В. Сікевича, висвітлили різні аспекти повсякденного життя вояків Третього гайдамацького полку.

Загалом в історичній науці утвердилося розуміння мемуарів як важливого джерела. Водночас їх інформативний потенціал для вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. не

став об'єктом спеціального дослідження, що й спонукало звернутися до нього у межах дисертаційної праці.

У підрозділі 1.2 «Характеристика джерел» проаналізовано масив спогадів із досліджуваної теми. Основу джерельної бази дисертації склали мемуарні твори учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр. Спираючись на поділ мемуарної літератури на щоденники та власне спогади, зауважимо, що в нашому дослідженні більшість становлять спогади учасників та очевидців революційних подій. За жанром – це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії. За формою – спогади, написані авторами або записані іншою особою. До дослідження також залучено кілька щоденників – повсякденні записи думок і спостережень автора під час подій. Відтак проаналізовано упорядковані й надруковані останніми роками мемуарні твори М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Н. Суровцевої, В. Вернадського, В. Винниченка, П. Скоропадського, Є. Чикаленка, Д. Донцова та ін. Для об'єктивнішого висвітлення теми дослідження нами було вивчено мемуари представників різних таборів революційних змагань. Зокрема, опрацьовано спогади Н. Махна, А. Денікіна, П. Врангеля, Є. Бош, Г. Петровського, В. Затонського, В. Антонова-Овсієнка, В. Аверина та ін.

До дисертації долучено спогади людей, які не мали безпосереднього відношення політики, але проявляли активність у різних інших ділянках життя революційної доби. Зокрема, це мемуари підприємця М. Терещенка, проповідника І. Кубрина, військового лікаря О. Даїна, служниці церкви А. Підручної, книгаря та видавця Л. Биковського, журналіста А. Галана, науковця-історика Н. Полонської-Василенко та ін. Важливим стало опрацювання спогадів іноземних політичних діячів М. Рафеса, Е. Евена, О. Редігера, Е. Людендорфа, а також мемуарів активісток громадського життя і сестер-жалібниць С. Русової, З. Мірної, Н. Суровцевої, К. Антонович, Х. Пекарчук, Т. Михайлівської-Цимбал.

Під час дослідження нами були опрацьовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Інтерес становлять документи фондів урядів України, які діяли протягом революції 1917–1921 рр. Окрім них, в архіві містяться фонди особового походження, які до 1945 р. були складовою наповнення Музею визвольної боротьби України в Празі.

До дисертації долучено матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДАЛ України), Державних архівів Дніпропетровської, Донецької, Херсонської областей. У нагоді стали матеріали Електронного архіву українського визвольного руху, створеного Центром досліджень визвольного руху спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка, Інституту історії України Національної академії наук України, документальні збірки «Календаря Української революції 1917–1921 рр.», які публікуються в проєкті ЦДАВО України «Українська революція: архівні хроніки», документи сайту Українського інституту національної пам'яті.

Важливі для дослідження друкovanі західноукраїнські та еміграційні видання, до яких належить часопис «Тризуб», що видавався в Парижі, «Розбудова нації» (м. Прага), «Табор» (Каліш – Варшава), «Літературно-науковий вісник» (м. Львів), літопис і календар-альманах «Червона Калина», «Дніпро». У них оприлюднено документи, публіцистичні твори, мемуари сучасників 1917–1921 рр.

Отже, залучена до дисертації джерельна база є різножанрова, репрезентативна. Її опрацювання, засновані на сучасній методології історико-наукового пошуку, дозволило досягти мети, вирішити поставлені завдання.

У підрозділі 1.3 «*Методологічні засади дослідження*» з'ясовано принципи, підходи та методи до вивчення джерел особового походження.

Методологічне підгрунття становлять принципи, які окреслили конфігурацію наукового дослідження, методи, котрі допомогли розкрити окремі аспекти проблеми, підходи, що дозволили розглянути мемуари як історичне джерело та складову культурної спадщини України, концепції, які сформували світоглядні орієнтири. Їх сукупність надала змогу виявити та опрацювати наукову літературу, залучити необхідні джерела, проаналізувати факти, явища та процеси, відповідно до мети дисертації, що полягає у тому, щоб дослідити мемуари як джерело до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр.

Другий розділ «Мемуари як джерело вивчення політичних інститутів суспільства» присвячено аналізу особових джерел, в

яких висвітлено політичне життя періоду Української революції 1917–1921 рр.

У підрозділі 2.1 «Суспільні злами в період державотворчої діяльності Центральної Ради» проаналізовано мемуари учасників партій, груп та організацій, сторонніх спостерігачів, що дозволило отримати різні ретроспективи про ту саму подію.

Мемуари віддзеркалюють складність і своєрідність державотворчих процесів, що відбувалися в Україні протягом 1917–1921 рр. Спогади учасників революційного руху несуть інформацію про організаційні засади діяльності урядів та її виконавчих органів: чисельність, політичний, національний склад. Вони відзначають, що всі без винятку українські політичні партії та більшість громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях. Головні розбіжності, що їх перший український уряд не зміг подолати, полягали у розумінні меж цієї автономії, шляхів її досягнення, широти соціальної бази.

У проаналізованих спогадах маємо відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних подіями Лютневої революції – від неприйняття й розгубленості до захоплення та бурхливого піднесення. Це стосується і звичайних людей, і відомих політичних діячів, які незабаром стануть на чолі революційних змагань.

Отже, комплекс спогадів сучасників революційних змагань 1917–1921 рр., незважаючи на суб'єктивність, тенденційність, певну фрагментарність, дозволяє скласти достатньо повне уявлення про суспільство в Україні. Автори спогадів у більшості зосереджуються на політичних процесах, що зумовлено обставинами періоду й характером їхньої діяльності. Представники кожного політичного табору прагнули довести свою правоту.

Мемуаристи свідчать, що Центральній Раді так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Усі сучасники оцінюють збройні сили України як слабкі, неорганізовані, хаотичні. Більшість вбачає в цьому провину Центральної Ради, яка не зуміла правильно скоординувати свої дії та почала відкритий конфлікт з російським урядом. Спогади більшовиків віддзеркалюють процес утворення на місцях (переважно в містах і робітничих селищах сходу і півдня України) загонів Червоної гвардії з місцевих робітників.

У підрозділі 2.2 «Відображення у спогадах суспільства за Гетьманату П. Скоропадського» показано, що спогади учасників і сучасників подій значно розширюють уявлення про суспільство України в цей період революції. Картини політичного життя можна знайти у мемуарах П. Скоропадського, В. Євтимовича, В. Зелінського, І. Кедрина, М. Могилянського, Ш. Дюброя, О. Лукомського, П. Врангеля та ін.

Мемуарні твори засвідчують, що сучасники по-різному висвітлюють політичні події доби Гетьманату. Деякі мемуаристи сприймали Гетьманат як спробу відновлення сильної централізованої влади в Україні та зміцнення національної самостійності. Вони бачили в П. Скоропадському сильного лідера, здатного об'єднати різні політичні та соціальні сили для захисту національних інтересів. Ці люди сприймали Гетьманат як можливість зміцнити та відновити державність. Однак, чимало мемуаристів були незадоволені Гетьманатом, називаючи його втіленням авторитаризму та відновленням монархічної влади, що не відповідало духу національної революції та бажанням народу. Вони вважали П. Скоропадського реакціонером, який прихилився до сил царської Росії та намагався зміцнити свою особисту владу.

Успіхи і провали Гетьманату залишали різні відчуття у суспільства. Одні мемуаристи побачили певні позитивні зрушення, такі як встановлення порядку і зміцнення державних структур, забезпечення безпеки та реструктуризацію армії. Вони вважали, що Гетьманат створив певну стабільність у країні, необхідну після революційного періоду. Деякі реформи, такі як утворення Збройних Сил Української Держави і Конституційний акт Гетьмана, були сприйняті певною частиною населення як кроки до утвердження незалежної української державності.

Отже, спогади про політичні інститути суспільства доби Гетьманату Павла Скоропадського розбіжні, оскільки залежали від політичних, соціальних і національних переконань окремих мемуаристів. Деякі бачили у ньому спробу відновити національну державність, тоді як інші вбачали в цьому авторитарний режим, неприйнятний для суспільства після революційного періоду.

У підрозділі 2.3 «Мемуаристи про політичне становище суспільства в добу Директорії» проаналізовано мемуари, які допомагають доповнити картину політичного життя України. Період Директорії переважно висвітлено в мемуарних текстах іноземців, військових

і безпосередніх діячів цього періоду, зокрема, І. Вислоцького, О. Мицюка, Г. Гуммеруса, Н. Махна, Ш. Дюброя, У. Черчилля, Е. Людендорфа та інших. Відзначимо, що становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленим аспектом у мемуарній літературі. Більшість авторів спогадів подають або переказують документи, які підписувалися в цей час, та майже не наводять власних оцінок. Сучасники не однозначні в описі проведення соціальних реформ, проте всі зазначають, що для цього періоду характерне загальнонаціональне піднесення. Загалом за мемуарами учасників революційних подій у добу Директорії складно відтворити становище суспільства, тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують зміст офіційних документів.

У підрозділі 2.4 «Українське суспільство у час ЗУНР у мемуарах сучасників» проаналізовано рефлексії щодо становища суспільства на західноукраїнських землях революційної доби в мемуарах політичних діячів Галичини та військових, зокрема, Л. Цегельського, В. Бірчака, М. Лозинського, Р. Дашкевича, Д. Дорошенка, М. Кучабського та ін.

Мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства у Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. На початку революційних подій українське суспільство в Галичині було поділено між двома ворогуючими династіями – Габсбургів і Романових, змушене було поповнювати лави обох армій. Однак це не завадило галицьким українцям продовжити боротьбу за збереження національної самодентичності та державності. Мемуаристи засвідчують, що станом на другу половину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини, особливо його політично активні верстви, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях.

Свідчення авторів дозволяють побачити досить розгорнуту картину боротьби за державність у Східній Галичині. Її особливістю, на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, була спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Аналіз опрацьованих спогадів дозволяє максимально неупереджено висвітлити ряд важливих аспектів становища суспільства в ЗУНР.

У третьому розділі «Інформативні можливості спогадів щодо соціально-економічних проблем і культурно-духовного життя революційної доби» розкрито особливості відомостей мемуарів стосовно соціально-економічних проблем суспільства, його повсякденного, культурного та духовного життя.

У підрозділі 3.1 *«Мемуаристи про економічне становище в умовах революції»* показано, що автори спогадів порушували питання щоденного виживання людей, зважаючи на нестабільну політичну та воєнну ситуації. Унаслідок неспроможності влади забезпечити населення необхідним продовольством, паливом воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи вказують, що складним у соціально-економічному відношенні виявився не тільки перший період Української революції, але й період Гетьманату та Директорії. За свідченнями авторів спогадів, найглибшої дестабілізації економічна ситуація зазнавала під впливом більшовиків. У періоди їх присутності різко погіршувались умови життя пересічних людей, а особливо заможних верств населення. На основі вивчення мемуарів встановлено, що події 1917–1921 рр. суттєво вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто прагнув прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну і фізичну виснаженість, та готових до активного опору заради збереження України та громадянських цінностей.

У підрозділі 3.2 *«Відтворення у спогадах повсякденного життя»* встановлено, що спогади сучасників Української революції 1917–1921 рр. мають значний потенціал до вивчення повсякдення тієї доби. Містячи чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання різними верствами населення в Україні. Про повсякденність суспільства залишили спогади М. Терещенко, М. Бутович, В. Вітковський, А. Дідковський, О. Даїн, А. Бурчинський, М. Битинський, М. Галин та ін. У мемуарах міститься інформація про стан медицини та санітарії, про побут жителів України, їхні звичаї та традиції, дозвілля дітей. Приділено увагу інституту жіноцтва та материнства. Багато хто з мемуаристів привернув увагу до виявів жінками відважності й хоробрості, які були справжніми воїнами.

У підрозділі 3.3 «Українська культура у вирі революції: мемуарні рефлексії» розглянуто спогади учасників революційних подій про течії та рухи, які мали вплив на подальший розвиток культури. Революція надала українському суспільству шанс втілити в життя громадянські свободи, займатися творчістю, говорити й писати українською. Багато хто з мемуаристів відзначив важливість розбудови української освіти, вбачаючи в ній фундамент для розвитку державності та безпеки для ворога. Вони засвідчили намагання органів управління освітою шукати можливості матеріального забезпечення шкіл. Попри труднощі, шкільні приміщення усе ж будувалися та ремонтувалися, створювалися комфортні умови для учнів і вчителів. Відзначено вагомий внесок громадськості у матеріальне забезпечення українських шкіл. Одне з головних завдань революції в Україні було відродження освіти українською мовою та на українських засадах. Мемуаристи схвально відгукнулися про відкриття Київського та Кам'янець-Подільського університетів, Академії наук України.

У мемуарах порушено питання розбудови культури протягом 1917–1921 рр., яка мала виконувати переважно просвітницько-виховні функції. Привернуто увагу до здобутків – впорядкування кобзарської школи, діяльності Державного оркестру, розвитку кінематографу. «Просвіти» завдяки участі письменників, громадських діячів, акторів і композиторів активно налагоджували видавничу сферу. Розповсюджувалися газети, книги, часописи. Завдяки просвітянським бібліотекам, хорам, драматичним гурткам і лекторіям селяни дізнавалися про історію українського народу.

Аналіз мемуарів засвідчив, що сучасники майже одностайно позитивно оцінюють все, що було зроблено Центральною Радою, Українською Державою, Директорією УНР у сфері культури. У них приділено чимало уваги заходам, спрямованим на відродження національної свідомості в українців, адже вони мали позитивні наслідки для створення держави.

У підрозділі 3.4 «Відображення в его-джерелах релігійного життя» розкрито рефлексію мемуаристів щодо української автокефалії, заходів тогочасних державних утворень із визнання української національної церкви на міжнародній арені. Аналіз мемуарної літератури засвідчив, що питання релігії та церковного життя в Україні порушувалося не тільки церковними діячами, але й пересічними громадянами. У спогадах висвітлено ідейно-принципові, ціннісно-сміслові аспекти релігійного життя в період Української

революції, розкрито діяльність релігійних і церковних лідерів. Визначаючи міфологізацію багатьох сторінок релігійного життя у період 1917–1921 рр., водночас констатуємо, що проблема статусу Української православної церкви належала до ключових як з погляду канонічного, організаційного, так і з політичного. Підвищена увага до потреб Української православної церкви підкреслювала її особливий статус у суспільстві.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дисертації, підкреслено, що мемуари посідають важливе місце серед комплексів історичних джерел із вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Здійснене дослідження дозволило здійснити такі узагальнення.

1. Історіографічний аналіз показав, що обрана тема має досвід наукового опрацювання. Наразі очевидні здобутки у дослідженні мемуаристики як спеціального розділу джерелознавства. Залучення мемуарних творів до вивчення суспільства тієї доби потрапило в поле зору незначної кількості науковців і потребує системного вивчення.

2. Джерельну базу дослідження склали 505 мемуарних творів, більшість яких становлять спогади учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр. За жанром – це мемуари-історії та спогади-автобіографії, за формою – спогади, написані авторами або занотовані іншою особою. Окрім того, до дослідження залучено декілька щоденникових записів. Більшість мемуарних творів – книжкові, журнальні, газетні публікації. Проаналізовано комплекс спогадів учасників революційних подій, що зберігаються в архівних установах України. Більшість мемуарних творів належить перу активних учасників українського національного руху, а також представникам білого руху та більшовицького табору. Інформацію з мемуарної літератури доповнено даними з публіцистики та періодичних видань революційної доби.

3. В основу дослідження покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічності, світоглядного плюралізму; загальнонаукові (аналітико-синтетичний, системний, узагальнення, контент-аналізу) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-просопографічний, мікроісторичний, джерелознавчий) методи; системний, комплексний і культурологічний підходи.

Мемуаристи відзначили, що Центральній Раді так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Період Гетьманату сучасниками оцінюється досить не-

однозначно: прибічники П. Скоропадського дають позитивні оцінки його діяльності, а критики стверджують, що гетьман як людина російської культури не був зацікавлений у розвитку Української держави. Становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленим у мемуарній літературі. За спогадами учасників революційних подій у добу Директорії важко відтворити становище суспільства, тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують офіційні документи. Мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства на Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. Загалом аналіз спогадів дозволяє доповнити інформацію про суспільно-політичні процеси в Україні протягом 1917–1921 рр.

4. Мемуари містять повідомлення про соціально-економічні проблеми. Автори порушили питання щоденної боротьби людей за виживання, зважаючи на нестабільну воєнно-політичну ситуацію, внаслідок якої населення опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Вони відтворили матеріальні труднощі, з якими стикалися люди протягом усіх революційних років. Особливо надмірна дестабілізація соціально-економічної ситуації спричинялася діяльністю більшовиків.

5. Спогади сучасників Української революції 1917–1921 рр. мають значний потенціал до вивчення повсякдення тієї доби. Містять чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання у різних верствах населення в Україні.

6. Мемуари мають джерельний потенціал до вивчення освіти і науки революційної доби. Їхні автори показали діяльність органів управління освітою з розбудови шкіл українською мовою та на українських засадах, розуміючи велику роль системи освіти в розбудові незалежної української держави.

7. У мемуарних творах міститься інформація щодо стану культури у добу Української революції. Аналіз мемуарів засвідчив, що сучасники майже одноставно позитивно оцінюють все, що було зроблено у сфері культури Центральною Радою, Українською Державою, Директорією УНР. У них приділено чимало уваги заходам, спрямованим на відродження національної свідомості в українців

як фундаменту для створення держави. Мемуаристи згадують і про культурний вандалізм більшовиків.

8. Аналіз мемуарної літератури засвідчив, що питання релігії та церковного життя в Україні порушували не тільки церковні діячі, але й пересічні громадяни. У спогадах висвітлено ідейно-принципові, ціннісно-сміслові аспекти релігійного життя в період Української революції, проаналізовано діяльність релігійних і церковних лідерів. Також у мемуарній літературі порушено питання про українську автокефалію, йдеться про заходи тогочасних державних утворень щодо визнання української національної церкви на міжнародній і політичній арені.

9. Мемуари є важливим ресурсом біографічної інформації. Учасники революційних подій у споминах залишили враження один проти одного. Взаємини між провідними діячами революції 1917 – 1921 р. були надзвичайно складними, напруженими. Це зумовлювалося об'єктивними причинами: ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторною зовнішньою орієнтацією, особистісним протистоянням у боротьбі за владу, а головне, – різним баченням шляхів і моделей будівництва української державності. Найбільше інформації про учасників революції міститься в мемуарах представників національного табору.

10. Мемуарні джерела є репрезентативним ресурсом для вивчення українського суспільства доби Української революції. Вони містять відгуки, спогади та думки людей, які пережили цей період в історії України. Мемуари надають важливу інформацію про соціальні, політичні та економічні умови українського суспільства, про погляди та ідеології різних груп інтересів, про взаємини між народами, про менталітет та культурні особливості того часу. Оскільки мемуари написані в особистісній формі, вони спроможні забезпечити глибше розуміння того, як події впливали на життя людей, як вони реагували на них та які були їхні думки та переживання. Мемуари відбивають індивідуальний погляд на історію, який нерідко відрізняється від усталеної версії.

СПИСОК ОПУБЛКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Отземко О., Грідіна А. Лютий 1917 р. за мемуарами діячів і сучасників української революції. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 50–57.

2. Грідіна А. Гетьманський переворот в Україні 1918 року через призму спогадів сучасників. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2014. № 1–2. С. 303–310.
3. Грідіна А. Спогади як джерело до вивчення повсякденного життя в добу Української революції 1917–1921 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 191–196.
4. Грідіна А. Жінки – героїні Української революції за спогадами сучасників. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Т. 52. №1. С. 46–51.
5. Грідіна А., Темірова Н. Проблема розбудови збройних сил у мемуарах сучасників Української революції 1917–1921 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2022. Вип. 40. С. 131–139.
6. Грідіна А. Жіночий погляд на українське суспільство в 1917–1921 роках у мемуарах сучасниць. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. Вип. 38. С. 5–13.

Стаття у зарубіжному періодичному виданні

7. Hridina A. Reproduction of cultural and religious life in Ukraine during 1917–1921 in memoir literature. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2023. № 2. Р. 37–45.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Гавва А., Отземко Е. Киевский адвокат А. А. Гольденвейзер о Центральной Раде. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. 2012. Вип. 4. Т. 1. С. 136–140.
9. Отземко О., Грідіна А. Сучасники про лютневі події 1917 р. в Україні. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 164–173.
10. Грідіна А. Відображення в мемуарній літературі I-го та II-го Всеукраїнських військових з'їздів. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції, м. Маріуполь, 25 лютого 2021 р.* Маріуполь: ДонДУУ, 2021. С. 88–89.
11. Грідіна А. Мемуаристи про взаємини Української народної республіки з Центральними державами. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнарод-*

ної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» / за ред. Ю. Т. Темірова. 2021. Вип. 6. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, С. 340–344.

12. Грідіна А. Міжнародне становище України у спогадах сучасників Центральної Ради. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 144–145.

13. Грідіна А. Стан суспільства в період державотворчої діяльності Центральної Ради за мемуарами сучасників. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини» / за ред. Ю. Т. Темірова*. 2022. Вип. 7. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, С. 158–161.

АНОТАЦІЯ

Грідіна А. Б. Мемуари як джерело до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького МОН України. Черкаси, 2024.

У дисертації з'ясовано значущість інформації мемуарів для розуміння суспільства у добу Української революції 1917–1921 рр., які містять опис політичних інститутів суспільства, характеристику законодавчої діяльності, перебіг революційних подій, опис бойові зіткнення, оцінки визначних особистостей. Мемуари віддзеркалюють активізацію українського національного руху на революційному піднесенні.

Виявлено джерельні можливості спогадів щодо матеріальних обставин повсякдення в умовах нестабільного воєнно-політичного становища. Через нездатність влад забезпечити населення необхідним, воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи засвідчують соціально-економічні труднощі протягом всього періоду Української революції, проте їх загострення припадало на періоди більшовицької присутності.

Визначено потенціал спогадів у вивченні стану культури та духовності суспільства революційної доби. Мемуаристи свідчать, що, незважаючи на матеріальні й організаційні труднощі, українські ді-

ячі продовжували творити та зберігати культурну спадщину, яка під час революції зазнала значних втрат. Окреслено рівень висвітлення релігійного життя в період Української революції, проаналізовано діяльність релігійних і церковних лідерів, порушено питання української автокефалії.

Встановлено, що мемуарні джерела, написані в особистісній формі, здатні надати глибше розуміння революційної доби. Спогади відображають індивідуальний погляд на революційні змагання, який часто різнився від усталеної версії історії. Незважаючи на суб'єктивність і певну фрагментарність, комплекс спогадів сучасників Української революції 1917–1921 рр. дозволяє доповнити уявлення про тогочасне суспільство. Водночас, беручи до уваги високий рівень суб'єктивності мемуарів їх необхідно піддавати критичному аналізу та розглядати у сукупності з іншими видами джерел.

Ключові слова: мемуари, спогади, щоденники, джерела особового походження, ресурс біографічної інформації, Українська революція 1917–1921 рр., суспільство.

SUMMARY

Hridina A. B. Memoirs as a Source for Studying Society during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. A Qualification Scientific Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ministry of Education and Science of Ukraine. Cherkasy, 2024.

The dissertation clarifies the significance of memoirs for understanding society during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. These memoirs contain descriptions of political institutions, legislative activities, the course of revolutionary events, combat encounters, and assessments of prominent figures. The memoirs reflect the intensification of the Ukrainian national movement during the revolutionary upsurge.

The research identifies the source potential of memoirs regarding the material conditions of daily life in the context of an unstable military-political situation. Due to the inability of the authorities to provide the population with necessities, society found itself on the brink of a humanitarian catastrophe. The memoirists document the socio-economic hardships throughout the Ukrainian Revolution, with particular intensification during the periods of Bolshevik presence.

The potential of memoirs in studying the state of culture and spirituality in society during the revolutionary era is determined. The memoirists testify that, despite material and organizational difficulties, Ukrainian figures continued to create and preserve cultural heritage, which suffered significant losses during the revolution. The level of coverage of religious life during the Ukrainian Revolution is outlined, the activities of religious and church leaders are analyzed, and the issue of Ukrainian autocephaly is raised.

It is established that memoir sources, written in a personal form, can provide a deeper understanding of the revolutionary era. The memoirs reflect an individual perspective on the revolutionary struggle, which often differed from the established version of history. Despite their subjectivity and certain fragmentariness, the collection of memoirs from contemporaries of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 allows for a more comprehensive understanding of society at that time. At the same time, given the high level of subjectivity in memoirs, they must be subjected to critical analysis and considered in conjunction with other types of sources.

Key words: memoirs, recollections, diaries, personal sources, biographical information resources, Ukrainian Revolution of 1917–1921, society.